

1. *Бриль Л.* “Первобытное мышление”. – М., 1990. – С. 15-67.
2. *Булгаков С.* “Икона и иконопочитание: Догматический очерк.” М., 1996. – С. 160.
3. *Иконостас. Происхождение- Развитие-Символика.* – СПб., 1999. – С. 200.
4. “История искусств”: В 6-х томах. – М., 1970. – Т.1. – С. 450.; Т.2. – С. 400; Т.3. – С. 430.
5. *Псевдо-Дионисий Ареопагит* “О небесной Иерархии”. – М., 1994. – С. 5-47.
6. *Тай лор Э.* “Первобытная культура”. – М., 1989. – С. 10-127.
7. *Трубецкой Е.* “Избранные произведения”. – Ростов-на-Дону, – 1996. – С. 512.
8. *Успенский Л.* “Богословие иконы православной церкви”. – М., 1989. – С. 26-56.
9. *Флоренский П.* “Иконостас”. – М., 2003. – С. 176.
10. “Философия русского религиозного искусства XVI- XXвв.”// Антология. – М., 1993. – С. 400.
11. *Хорунжий С.* “Мирозерцание Флоренского”. – Томск, -1999. – С. 159.

*Лубська М В.
Апарат Верховної Ради України*

“МУВАТТА” МАЛІКА ІБН АНАСА ЯК ВИЗНАЧНИЙ ДОКУМЕНТ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Актуальність теми пропонованої статті пов’язана з тим, що важливе значення мусульманського права вимагає дослідження його специфічних рис, як самостійного релігієзнавчого феномена, що, в свою чергу, зумовлює вивчення його історії, теоретичних положень, вияву особливостей його структури та впливу на сучасний релігійно-правовий процес. Адже релігія й право мають відносну самостійність щодо суспільного буття, яка полягає в тому, що кожна з цих систем розвивається за своїми власними законами, які діють у межах загальної й конкретної залежності від життя суспільства, від ісламу як релігії. Мусульманське право від самого початку свого виникнення у VII-X ст. в Арабському халіфаті і до сучасного існування стало важливою складовою ісламської релігії.

Мета даної статті полягає в аналізі твору Маліка ібн Анаса “Муватта” як визначного документа мусульманської релігійно-правової думки.

Як показав аналіз документальних і літературних джерел, в українському релігієзнавстві це питання зовсім не досліджувалось. Із зарубіжних джерел можна зазначити праці Д. Шахта [1], А. Лембтона [2], Д. Мак Дональда [3], Л. Макферсона [4], однак у них розглядається, переважно, правовий аспект без достатнього розгляду релігійного, а тим більше релігієзнавчого аспекту.

“Муватта” є однією з самих давніх із до тепер існуючих, якщо не самою ранньою, редакцією мусульманського права, а також однією із перших великих збірок хадісів. Однак, не дивлячись на розміщення в ній хадісів та правових рішень, “Муватта” не можна розглядати виключно як книгу хадісів або з фікха. Скоріш за все, вона являє собою книгу амаль, тобто – збірку прийнятих приписів та прецедентів, встановлених в амаль (звичаєвому праві) Медіни. Це відображається в самому терміні “муватта”, котрим Малік назвав свою працю, що в перекладі означає “битий шлях”, тобто прийнятний шлях, яким до цього прямували і якого дотримувались учні Медіни. Крім цього, зміст слова “муватта” також несе значення рівності та підготовленості. “Муватта” в її остаточній редакції

з'явилась як результат діяльності Маліка щодо зібрання та поширення вчення (амаль) Медини, і в ній викладена його сутність. Остаточний текст датується 150 р. хіджри, однак протягом наступних тридцяти років в нього було внесені зміни, що зафіксовані у версіях, які дійшли до наших днів. За даними Д. Шахта [1], найвідомішими є дев'ять текстів “Муватта”, представлених у повному обсязі або фрагментарно.

Яка ж була структурна будова тексту “Муватта”?

Як і більшість хадісів того періоду, “Муватта” містить в собі вислови як самого Пророка, так і його соратників та послідовників, а також відомості з амаль жителів Медини. Крім того, подана відносно незначна кількість власних розділів Маліка, оскільки автор ставив за мету викласти прийнятні думки та переконання його попередників, а не власні погляди. Книга систематизована за предметами – спочатку розглядається тема п'яти стовпів ісламу, потім сімейне право і т. ін. Кожний розділ поділяється на підрозділи, які висвітлюють окремі теми. На початку кожного підрозділу цитується хадіс Пророка, потім вислови його соратників та послідовників, завершує підрозділ коментар Маліка, наводяться пояснення з амаль. Інколи одна або більше категорій можуть бути випущені, і тоді деякі підрозділи складаються або виключно з хадісів Пророка, або лише з пояснень з амаль, але в своїй більшості в підрозділах знаходяться не більше як одна категорія і відбувається чітке дотримання вказаної послідовності викладу.

Твір Маліка пов'язаний із процесом збирання хадісів, який розпочався у першій половині II ст. за хіджрою. Цьому процесу сприяв Абу Бекр ібн Хазм – правитель Медини, а також Ібн Шіхаб, який виконував наказ халіфа Умара ібн Абу аль-Азіза (99 – 101 рр. хіджри). Останній був переконаний, що без зібрання і запису хадісів знання сунни будуть втрачені. Це, головним чином, стосувалось частин сунни, в яких зачіпались аспекти економічного життя суспільства. Однак, після смерті Умара Ібн Шіхаб настільки активізував діяльність щодо зібрання хадісів, що саме він вважається першим, хто повністю зібрав хадіси, однак із зібраних матеріалів Ібн Шіхаб не зміг зробити книгу тому початок цьому процесу поклав саме Малік та його сучасники. З того часу запис хадісів набув нового значення.

Однак підбір матеріалів і метод їх структурування Маліком, передбачає, на наш погляд, можливу наявність в його роботі й іншої більш делікатної мотивації. Знання хадісів обов'язкове для будь-якого вченого-правознавця, до якої б релігійно-правової школи він не належав, а безперечно, записувати їх потрібно. Хоча однак простий письмовий виклад міг би обумовити їх викривлення: доки такі знання передавались усно, вчитель завжди мав можливість пояснити їх зміст і підібрати необхідний контекст. Звичайно, при письмовому викладі значно слабшає зв'язок між учителем і учнем. Виклад хадісів у письмовій формі, вирваних із контексту амаль, спровокував зростання тенденції, що отримала назву асхан аль-хадіс (люди хадісів) і означала осіб, які надавали особливого значення хадісам, тим самим занадто покладаючись на текст, запозичений окремо від дій. Термін асхаб аль-раі, що перекладається як “люди думки” [5, с. 93], належить до тих осіб, які повністю спираються на свої дедуктивні можливості і приймають рішення на основі органічних текстових джерел, тим самим занадто покладаючись на інтелект окремо від дій.

Виходячи з цього, можна твердити, що фактично метод Маліка при структуруванні “Муватта” свідчить про його розуміння важливості передачі контексту амаль для збереження балансу між двома крайнощами: хадіси посідають чільне місце, але при цьому вони постійно розглядаються у відповідності з амалем.

Малік ібн Анас був засновником малікітського мазхабу – релігійно-правової школи, що названа його ім'ям та існує в ісламі й дотепер. На думку Д. Шахта мазхаб медінців, та відповідно, мазхаб Маліка, засновані на комбінації амаль і ар-рай [1]. Амаль є встановленою правовою практикою народу Медіни, а ар-рай (судження) – означає власне незалежне судження факіха, на основі якого він виносить будь-яке правове рішення. Це є необхідною процедурою незалежного рішення (іджтіхад) за відсутності будь-якого чіткого прецеденту існуючого в амаль.

Амаль також є узагальнюючим терміном. Основні складові амаль – Коран і сунна, які беруть свій початок за часів Пророка, але тут існує додатковий елемент ар-рай пізніших авторитетів, який інкорпорується до вже існуючого амаль. Ця основна хронологічна різниця між амаль, що бере свій початок за часів Пророка, і амаль від пізніших ісламських авторитетів, є очевидною з листа Маліка до Аль-Лаїта ібн Саада, у якому він говорить про соратників і Послідовників, які слідували сунні Пророка, коли він її заснував, і про застосування іджтіхаду там, де не існувало прецеденту.

Слід звернути особливу увагу на те, що амаль та хадіс, звичайно, не виключають одне одного, оскільки амаль може бути зафіксованим в хадісах, а може і не бути, а хадіси можуть фіксувати амаль, а можуть і не фіксувати. Там, де вони перетинаються, спостерігається вельми значне підтвердження одного іншим, але, на думку Маліка, де є між ними суперечності, амаль має перевагу над хадісами, навіть коли джерела хадісів заслуговують на цілковиту довіру. Для Маліка текстові джерела Корану та хадіси користуються найвищим авторитетом, проте часто вони оцінюються в порівнянні із семантичним контекстом амаль. Таким чином, Малік вивчав хадіс і порівнював його з базовим медінським амаль. На противагу цьому, ті, хто не погоджувався з ним (особливо представники іракських релігійно-правових шкіл) вивчали медінський амаль і порівнювали його з хадісом, а ці два джерела досить часто суперечили одне одному.

У “Муватта” є досить виразні приклади того, що амаль має перевагу над хадісами, навіть тоді, коли хадіси, про які йде мова, вважаються такими, що цілком заслуговують на довіру. Наведемо приклад, де Малік передає хадіси, якими, на його думку, не слід керуватися. Малік розповідає про два хадіси, головним змістом яких є те, що під час молитви необхідно, щоб права рука тримала ліву на зап'ясті (кебд). У “Муватта” він не дає цьому жодного коментаря, але у творі “Мудаввана” ібн Аль-Касім зафіксував, що Малік з цього приводу сказав: “Я не знаю такої практики з погляду на те, що стосується обов'язкових моментів при молитві, але нема нічого поганого, якщо хтось зробить це під час молитви добровільно, щоб полегшити свій стан, якщо він стоїть довгий час” [7, т. 2, с. 72]. Сахнун (тлумачник “Мудаввана”) відзначає, що записи хадісів свідчать про те, що багато сподвижників бачили, як під час молитви Пророка його права рука була на лівій. Незважаючи на цей хадіс та подібні свідчення в “Муватта”, у “Мудаввана”, яка пізніше стала головним джерелом для релігійно-правових суджень у малікітському мазхабі, перевага за будь-яких обставин надавалася такій поставі при молитві, коли руки людини знаходяться з обох боків, бо це являло собою домінуючий амаль [8, с. 91].

Тепер розглянемо як Малік трактує Коран, який є не лише священною книгою мусульман, але й головним джерелом мусульманського права, саме всупереч контекстуальному підґрунтя амаль.

Найвидатнішим експертом з тлумачення Корану в Медіні за часів більшої частини життя Маліка був Нафі ібн Абд аль-Рахман ібн Абі-Нуайайм (помер в 169 р. хіджри) і саме

тлумачення Нафі було прийняте в Медіні за стандарт. Малік сам вивчав Коран під керівництвом Нафі. В ті часи погляд Маліка на Коран був у суто медінській традиції, де сунні надавали перевагу. Приймалися певні варіанти, але тільки ті, які за походженням ґрунтувалися на тафсірі та узгоджувались з Кораном Османа.

В усьому тексті “Муватта” є звернення до Корану як безпосередні так і приховані. В більшості з них йдеться про тафсір окремих слів чи виразів, однак є декілька розділів, де мова йде про Коран у більш загальному сенсі так, зокрема, про використання його під час формальних релігійних дій, таких як молитва, невід’ємною частиною якої є слова з Корану. Тому і знаходимо розділи про те, чи людині слід робити омивання як перед молитвою, щоб торкатися чи читати Коран; як необхідно найкращим чином поділити Коран, щоб кожного дня читати певну його частину; де знаходяться найвідоміші вірші; як здійснювати читання під час молитви; які сури можна використовувати для окремих молитов, тощо. На більш загальному рівні ми знаходимо матеріал стосовно того, як і коли та в якому зв’язку відбувся прояв божого милосердя, про хадіси та сім аруфів, якими було відкрито Коран. Більш того, подано приклади того, як споборники користувалися окремими коранічними молитвами у проханні чи відповідали на конкретні ситуації, цитуючи відповідні розділи з Корану, що є підтвердженням впливу Корану на життя людей, котрі вперше почули його.

Можна розглядати Маліка як муфассіра (тлумачника аятів), який мав законний вплив чи, інакше кажучи, розглянути перетин тафсіру та того, що пізніше стало відомим під назвою “усуль аль-фікх” (принципи юриспруденції), які являють собою ефективну систематизацію методів, що використовувалися для пояснення двозначного тлумачення та винесення рішень на основі Корану та сунни. На формальному рівні у використанні Маліком Корану у “Муватта” спостерігається, по-перше, безпосереднє цитування ним Корану, про що в книзі наведено більше п’ятдесяти прикладів. По-друге, наводяться поодинокі випадки (взагалі десь приблизно двадцять прикладів) різноманітних безпосередніх звернень до Корану без будь-якого фактичного цитування його тексту. По-третє, використання Корану полягає в прихованих зверненнях, де фрази та концепції Корану вільно та часто вплітаються в текст без будь-якого безпосереднього підтвердження джерела їхнього походження. Таким чином, розділи, які прямо цитують фрази з Корану, а також розділи, де йдеться про такі моменти, як спадщина, різні типи ідди, заборону лихварства є найбільш поширеними та часто вживаними в книзі. Перші два типи є особливо цікавими з тієї точки зору, що вони ілюструють конкретні деталі методу Маліка щодо інтерпретації Корану. Третій тип, є найпоширенішим, а також одночасно є найбільш характерним для висвітлення елементів Корану в ісламському законодавстві. І дійсно, більшість назв головних частин та розділів, на які поділяється “Муватта”, йдуть під егідою цього останнього типу, оскільки їхня базова тема так чи інакше походить від Корану.

Як визначено, всі ці три типи звернень ідуть від Пророка, споборників та послідовників, що забезпечує важливу хронологічну канву для цього матеріалу. Відверто кажучи, такі звернення не можуть бути прикладом самостійного безпосереднього вживання Маліком Корану, але, зважаючи на те, як масштабно він обрав їх для поєднання з цією книгою, можна сказати, що вони становлять складову частину використання ним Корану в “Муватта”. Судячи з кількості звернень до Корану, видно, що для Маліка Коран був важливим джерелом суджень про закон. Однак, в інтерпретації коранічних тем виникали значні проблеми, тому що деякі судження наводяться детально, але у більшості є лише звернення загального плану. Більш того, хоч мова Корану є “чіткою” – вона описана як

“прояв чистої арабської мови” та “чистоти в усьому” – все ж таки в природі будь-якого тексту та мови в цілому, вміщено приховані двозначності. Тому завдання факіха полягало у розв’язанні таких двозначностей в Корані, щоб настанови Корану були впроваджені на практиці чіткіше.

Які ж засоби інтерпретації Корану і сунни у “Муватта” використовував Малік ібн Анас?

Ряд прийомів, які використовує Малік для тлумачення Корану, можна поділити на дві групи:

– по-перше, початково слова розуміють у найвужчому (умум) змісті. Іншими словами, всі елементи, що відносяться до однієї групи, яка характеризується окремим словом або фразою, включаються в це слово або фразу. Така позиція припускає також вибір очевидного, буквального (захір) значення слова або фрази як передбачуваного значення;

– по-друге, споконвічно вважається, що слова, які згадуються в різних частинах Корану, мають однакове значення. Іншими словами, існує передбачувана єдність, що лежить в основі всього словника Корану. Це припущення відбите в розповсюдженій тенденції тлумачення Корану за допомогою тафсіра (тафсір аль-Куран бі-ль-Кур’ан), в якому знаходять застосування не лише розуміння значень окремих слів, але й одержання їхніх оцінок за допомогою метода дедукції.

Для обох цих груп існує, звичайно, багато виключень. Виключення щодо першої категорії впливають в основному з такхсіс аль-умум, тобто обмеження загального змісту, і з та’віл аль-захір, тобто визнання того, що окреме слово має більше одного значення. До того ж, було можливо не лише робити виключення з цих правил, але й робити доповнення до них, зокрема за допомогою кійас (аналогії) і прийомів мафхум аль-мувафака та мафхум аль-мукхалафа, тобто аналізу змісту тексту і його підтексту. Використовуючи приклади з Муватти, спробуємо проілюструвати ці припущення і проаналізувати методики, за допомогою яких були зроблені виключення і/або доповнення до основного тексту Корану.

Розглянемо приклад релігійно-правового тлумачення Маліком Корану. У розділі під назвою “Помста за вбивство” Малік вказує, що вільного чоловіка можуть вбити за вбивство вільної жінки, і, навпаки. Ця помста сформульована в аяті 5:45 Корану: “Життя за життя, око за око, ніс за ніс, вухо за вухо, зуб за зуб, а за рани – помста”. Аллах каже, що життя чоловіка може бути забране, як покарання за вбивство жінки, також чоловікові може бути заподіяно шкоди за те, що він раніше заподіяв шкоду жінці” [9, с. 229]. Іншими словами, слово нафс (життя) подається тут у загальному розумінні, як щодо жінок так і чоловіків, які обоє прирівняні щодо помсти, вбивства або поранення. Таку думку поділяла і більшість факіхів. Подане судження є прикладом шаріату ранньої общини – і в даному випадку єврейської, оскільки більшість улама, включаючи Маліка, покладались на їх джерела суджень доти поки не створили власних. Тому Малік явно застосовує цей принцип, як основу для цього та решти суджень.

Не дивлячись на те, що Малік дозволяв розплату між чоловіком і жінкою, але таке судження було обмежене розглядом правового статусу, тобто зверталась увага чи був вбивця або жертва вільними або рабами. В “Муватта” зазначено: “Найкраще, що я чув про аят це те, що Аллах блаженний і високоповажний каже: “Вільна людина лише для вільної, а раб лише тільки для раба це – стосується, як чоловіків, так і жінок. Розплата між жінками проходить однаково, як і між чоловіками: вільна жінка може бути вбита за вбивство вільної жінки, так само як рабиня може бути вбита за вбивство іншої рабині” [9, с. 193]. Таким

чином, зрозуміло, що судження “про жінок” обмежується попередньою відмінністю між вільною особою і рабом. З того часу, коли раби займали набагато нижче становище, ніж вільні люди і з того часу коли було згадано про те, що покарання застосовується лише до людей однакового статусу, були зроблені висновки щодо неможливості застосування покарання до тих, хто мав різні статуси. Так вільного чоловіка на карали вбивством за вбивство раба, тому що було б несправедливо забирати життя вільної особи за вбивство якогось-то невільника.

У “Муватта” Малік застосував методу виведення правових рішень, застосовуючи так зване “доповнення Корану Кораном”. Прикладом доповнення Корану за допомогою самого Корану є застосування такійад аль-мутлак або хамл аль-мутлак ’ала ль-мукайад, тобто припущення, що якийсь вислів, що є некваліфікований мутлак в одному місці, зустрічається у вигляді такої ж кваліфікації в іншому місці, а всі ці уточнення та застереження автоматично поширюються на всі інші місця, де приблизно такі ж вислови зустрічаються у аналогічному контексті.

Приклад доповнення Корана Кораном можна знайти у „Загальному розділі про жертвоприношення” де Малік каже: „Якщо було вирішено, що хтось повинен принести у жертву хаді для розваги, або через іншу причину, це має, статися у Мецці, як Аллах Благословенний та Великий, каже: “Хаді, що прямує до Кааби. Таким чином вислів, хаді має бути принесено у жертву мухрім, який зробить це задля розваги, також це може відноситися до ма-стаісара міна-ль-хаді (будь-який хаді є легким), що у відповідності до Корану мають бути обидві принесені у жертву ким-небудь, хто має завданням завершити хадж або тим, хто робить таматту” [9, с. 109].

Існувала загальна угода, що жертвоприношення пов'язане з хаджем та умра і здійснюється у Мецці чи навколо неї (у харам), ще й тому, що в Корані 2:33 говорить: “Таким чином місце жертвоприношення має бути в Священному Домі”. В той час, як іракці однак вважали, що всі такі жертви без всякого винятку мають приноситися у харам, Малік робить виключення не тільки для хаді когось, хто має перепону у здійсненні хаджу, вважаючи, що така жертва повинна бути принесена в будь-якому місці, де знаходиться на даний момент ця людина, але також щодо жертви фідйат аль-адха, що на його погляд може бути принесена будь-де, оскільки у Корані такі жертви частіше називаються нусук, ніж хаді, таким чином вказуючи на різницю, що тільки хаді, “мають досягти Кааби”.

Таким чином, розгляд твору Маліка ібн Анаса “Муватта” як визначного документу мусульманської релігійно-правової думки дозволяє зробити висновки:

1. “Муватта” є однією з найбільш ранніх редакцій мусульманського права і одночасно однією з перших великих збірок хадісів. Вона показує як саме закон може бути вилучений з Корану, священного переказу та зі звичаїв. Ця книга була першою у своєму роді, яка допомогла побудувати систему законів, переважно основану на цих джерелах.

2. Аналіз тенденцій та методів, що їх використовував Малік при тлумаченні аятів Корану, дозволив встановити, що в останніх існують винятки, головним, найвищим критерієм яких, у розумінні Маліка, був медінський амаль. Отже, робота над правовим тлумаченням Корану розглядається автором як тривалий процес, який почався від Пророка та продовжувався його споборниками і наступниками у зв'язку з появою нових ситуацій, які часто змінювались, а це вимагало перегляду усталених суджень-рішень з урахуванням нових обставин.

3. Для Маліка сунна являла сформульовану Пророком нормативну основу, втеліну в

життя сподвижниками та успадковану як амаль послідовниками наступних поколінь. У випадку, коли амаль міг брати свій початок від часів Пророка, Малік, посилаючись на цей факт, використовував термін “сунна”; за наявності додаткових елементів, набутих за часів інших послідовників, – термін “амр”. Більше того, аналіз взаємодії сунни і хадісу характеризує сунну як складову частину амаль: при частому співпаданні сунни та хадісу, вони можуть замінювати одна одного. Отже, два терміни суттєво відрізняються.

4. Розвиток мусульманського права у перші два століття ісламу, як це і підтверджує твір Маліка ібн Анаса “Муватта”, показав наявність двох протилежних тенденцій: тенденцію відхилення, породжену мовною двозначністю текстового тлумачення та/або різними можливостями інтерпретації, а також тенденцію до об'єднання зростаючої маргіналізації уявлень щодо правових рішень праведних халіфів. Мазхаби, які сьогодні існують, є різними, однак спільним у них є те, що вони демонструють пряму залежність від цих двох тенденцій.

Використана література:

1. *Schacht J.* Islamic Religious Law: The Legesy of Islam.– Oxford,1979.– 464 p.
2. *Lambton A.* State and Government in Medieval Islam.-Oxford: Oxford University Press, 1981.– 284 p.
3. *MacDonald D.* Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory.– Lahore: Premier House, 1972.– 294 p.
4. *Makferson L.* Muslim Custom and Case -Law. – New York, 1999.–326 p.
5. *Шиммель А.* Мир исламского мистицизма.-М., 1999.– С. 256.
6. *Малік ібн Анас.* Аль-Муватта: Т.1-5 / Башшар Аввад Марур.-Бейрут, 1990-1993. (арабською мовою).
7. *Халіл ібн Ісхак.* Кітаб хтілат Малік ва-л-Шафі ін умм.-Каїр, 1997.– С. 174 .(арабською мовою).
8. *Малік ібн Анас.* Муватта аль-імам Малік.-Каїр, 1971.– С. 650. (арабською мовою).

А н н о т а ц и я

Впервые в украинском религиоведении анализируется произведение Малика ибн Анаса “Муватта”, которое представляет раннюю редакцию мусульманского права и одновременно является первым большим сборником вероучительных текстов – хадисов. Это произведение рассматривается как своеобразный документ по исламской герменевтике, в котором понимание выступает не как рефлексия, а как субъективная приобщенность, в результате которой можно выделить буквальную, морально-правовую интерпретацию, как стремление установить экзегетические принципы, благодаря которым формировались правовые предписания и моральные императивы поведения.

***Панченко А.
КНУ імені Тараса Шевченка***

ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПРАЦЯХ Ф.ТІТОВА (XVII – XVIII СТ.)

Історія європейської культури донесла до нас багато різновидів навчальних закладів: антична гімназія, платонівська академія, Аристотелів лицей, середньовічні школа і